

РОЗШИРЕННЯ СЕМАНТИКО-СМИСЛОВОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА В ХУДОЖНІЙ МОВІ (за збіркою вибраних віршів Ліни Костенко «Триста поезій»)

*У статті розглянуто питання про набуття словом образних значень і різних естетично значущих смислів у мові поезії. Проаналізовано творчі видозміни низки символічних назв у ліриці Ліни Костенко. Найчастіше в ідіостилі поетеси, за спостереженнями автора, естетичної трансформації зазнають метонімічні вербальні образи **душа, серце** та символ мовотворчої діяльності **слово**, яким означається й сам феномен поезії. Досить продуктивними є також загальнопоетичні символи **вогонь, свіча, зоря, сонце, гроза, сад** тощо та абстрактні назви на позначення сфери буття (**життя, самота, любов, печаль, щастя** і т. ін.). Зроблено висновок щодо вияву поетичним словом особливостей художньої картини світу автора.*

Ключові слова: мова поезії, семантико-сміслова структура слова, образне слово-живання, словоперетворення, художнє значення, мікрообраз, лірика, мовно-естетичний знак.

Калашник В.С. Расширение семантико-смысловой структуры слова в художественной речи (по сборнику избранных стихотворений Лины Костенко «Триста поэзий»). В статье рассмотрен вопрос о приобретении словом образных значений и разных эстетически значимых смыслов в языке поэзии. Проанализированы творческие видоизменения ряда символических названий в лирике Лины Костенко. Наиболее часто в идиостиле поэтессы, по наблюдениям автора, эстетической трансформации подвергаются метонимические вербальные образы **душа, сердце** и символ речетворческой деятельности **слово**, которым обозначается и сам феномен поэзии. Весьма продуктивными являются также общепозитические символы **огонь, свеча, зоря, солнце, гроза, сад** и т. д. и абстрактные наименования обозначений сферы бытия (**жизнь, одиночество, любовь, печаль, счастье** и т. п.). Сделан вывод относительно выявления поэтическим словом особенностей художественной картины мира автора.

Ключевые слова: язык поэзии, семантико-смысловая структура слова, образное словоупотребление, словопреобразование, художественное значение, микрообраз, лирика, языковой эстетический знак.

Kalashnyk V. S. Extension of the word semantic-sense structure in literary language (based on the selected poems by Lina Kostenko “Trysta poezii” (“Three Hundred Poems”). The article considers the problems of words’ gaining image-bearing meanings and different esthetically significant senses in the language of poetry. Creative modification of a number of symbolic names in the lyrics by Lina Kostenko is analysed. Due to author’s observations more often in the ideostyle of the poetess an aesthetic transformation happens in metonymical verbal images of **soul, heart** and in a symbol of speech-creative activity word, that denotes as well the phenomenon of poetry itself. General-logical symbols **fire, candle, dawn, sun, thunderstorm, garden**, etc and abstract names of being’s spheres of designation (**life, solitude, love, grief, happiness**) are quite productive. A conclusion is made as to expressing the peculiarities of the author’s literary worldview by the poetic word.

Keywords: language of poetry, semantic-sense structure of the word, image-bearing word usage, word modification, artistic meaning, micro image, lyrics, sign of aesthetic language.

Слово як основна мовна одиниця в різних сферах функціонування мови та конкретних ситуаціях спілкування має неоднаковий семантичний

обсяг і, відповідно, вирізняється своєрідністю смислового його сприйняття. Останнє найбільшою мірою стосується художньої літератури взагалі й поезії зокрема. Властиве художній мові *образне слововживання* в лінгвопоетичних дослідженнях останніх десятиріч усе послідовніше позначається запропонованим В. Григор'євим терміном *словоперетворення* [3: 391]. Мова поезії, особливо лірики, виразно засвідчує доповнення семантики загальнономовного слова насамперед конотативними елементами й розширення на цій основі його смислової структури, власне перетворення на естетично значущу вербальну одиницю, носія художнього значення.

Тема цієї статті зумовлює розгляд означених у ній характеристик уживаного в поезії слова в тісному зв'язку з особливостями *значення* та *смыслу* поетичного тексту як базових його змістових величин. З'ясування співвідношення та взаємодії названих виразників поетичного змісту в ліриці Ліни Костенко ґрунтується на таких наших теоретичних засадах: «Смисл поетичного слова, вихідною точкою формування якого є значення, виявляє свої конструктивні функції в організації різних шарів текстової та підтекстової інформації. У структурі художнього тексту смислові інтенції невіддільні від образу, мотиву, поетичної ідеї, взаємодією яких формується змістовність естетичного цілого» [5: 646]. Смислові параметри слова поезії, на нашу думку, неминуче пов'язані зі смыслом усього віршового тексту як важливі його складники й виразники.

Саме формований актуалізацією естетичної функції слова смисл дослідники вважають репрезентантом художнього значення як такого. Роздумуючи над проблемою «література і значення», Р. Барт так означив сприйняття літературного тексту, передусім художнього: «<...> В акті читання постійно змінюють одна одну дві системи: поглянеш на слова — це мова, поглянеш на смисл — це література» [1: 281]. Отже, пізнання поетичного слова не може бути результативним без виявлення його творчого характеру та з'ясування зумовленого естетичною трансформацією семантики його смыслу.

Справжня природа літератури полягає, як наголошує В. Кожинів, в оволодінні художнім перетворенням слова, що найбільшою мірою очевидне в ліриці та драмі. Адже словесне мистецтво, на його думку, є всеосяжним, оскільки своїм предметом має не саме життя, а його інше буття — слово [6: 325]. Щодо ліричної поезії, то її творець не просто використовує слово як виражальний засіб, а живе в слові й виявляє ним свою ліричну сутність [6: 327]. Водночас лірика, як і загалом художня література, звичайно ж, широко послуговується мовними засобами зображальності. Поетична мова як мова зображальна, за О. Селівановою, «упорядковує безладні асоціації у свідомості адресанта, підвищує експресивність, емотивність, виразність повідомлення, надаючи йому певних естетичних, прагматичних та ціннісних установок» [8: 109]. Естетично впорядкована асоціативність і формує образний зміст та визначає смислову структуру слова в мові поезії.

Виразні зразки художнього значущого словоперетворення демонструє лірика Ліни Костенко, зокрема вміщена в книзі її вибраних віршів 2012 року видання [7]. Дар метафоричного світосприйняття й особливе чуття слова

як динамічної символічної структури, майстерне володіння способами та прийомами досягнення образності забезпечують не лише багатство й різноманітність змісту авторських слововживань, але й своєрідність та глибину формованих ними смислів. Досить продуктивними в поетичному ідіостилі Ліни Костенко з цього погляду є насамперед метонімічні вербальні образи *душа, серце*, символічні назви *вогонь, свіча, гроза, грім, тиша, зоря, сонце, сад*, найменування узагальнених понять людського буття, сподівань і почувань людини (*життя, самота, любов, печаль, надія, щастя*). Особливо містким є символ мовотворчої діяльності *слово*, яким означається й сам феномен поезії. До базових мовно-естетичних знаків у творах аналізованої збірки «Триста поезій» слід віднести взаємопов'язані традиційні для лірики метонімії *душа* і *серце*.

Здебільшого уособленням абстрактної назви *душа* Ліна Костенко досягає збагачення семантичного обсягу підкресленого слова та, що особливо важливо, розширює коло властивих йому смислів, актуалізуючи естетично значуще, імпліцитне, ледве вловиме. Поєднання минулого, пережитого з неминучою кінцевою перспективою життя людини втілено в метафоричному образі душі з використанням наочного порівняння та образної паралелі з власною назвою, що символізує фінал земного буття: *Душа стоїть у пам'яті, як в повені. / І тільки світить бакени Харон* [7: 70]. Звернімо увагу на зіставлення пам'яті з повинню та згадку про міфічного перевізника на той світ Харона. Досить часто семантика стрижневого слова мікрообразу включає позначення ліричної героїні як такої з її життєвим борінням, стійкістю, силою почуттів, моральними настановами: *Скільки душа прориває тенет!* [7: 64]; *Душа понад межею витривалості* [7: 127]; *Душа до краю добрела* [7: 21]; *Душа пройшла всі стадії печалі / Тепер уже сміятися пора* [7: 221]; *Душу мою без тебе спустошено* [7: 39]; *Душа між люди виходила / забинтована білим сміхом* [7: 48]; *Душа моя, переплакана двічі, / Може дивитися людям у вічі* [7: 39] і т. ін. А ще образні контексти зі словом *душа* характеризують непевність, розчарування, великі духовні напруги в житті: *туманності душі* [7: 370]; *Душі людської туго і тайго!* [7: 309]; *Душа вертає на свої руїни* [7: 348]; *в прогрес запряжена душа* [7: 342]; *душа в мені розгойдана, як дзвін* [7: 272]. Слово *душа* становить образну основу також оригінальних художніх означень поетичної творчості, її високої суспільної місії: *Де грім душі, народжений з любові?* [7: 376]; *Душа тисячоліть шукає себе в слові* [там же]; *Душа шукає слів, як молитов* [7: 40]; *душа скарби прадавні стереже* [7: 262]. Ліна Костенко актуалізує й велику інтелектуально-емоційну роботу митця, і сакральність результатів його творчого пошуку й осяяння.

У кордоцентричній ліриці, до якої правомірно можна віднести й поезію Ліни Костенко, важливу ідейно-художню роль відіграє метонімічний словообраз *серце*. Для поетеси серце є передусім зосередженням любові, розмаїтого емоційного світу людини: *серце калатати / поспіло в ніжності німій* [7: 27]; *серця мого печаль калинова* [7: 39]; *Я залишусь в серці твоєму / На сьогодні, на завтра, навік* [7: 26]; *Моє серце навіки стерпне* [7: 63]; *Із твого невидимого серця / Кров калини капле у сніги* [7: 75]. Та найважливішою є небайдужість,

відчуття неминучості й довготривалості сердечних радощів і мук: *застрягло серце, мов осколок в грудях* [7: 242]. У спокійному, безтурботному житті людина *жиріє серцем* [7: 199], хоча й намагається мати *серце не мізерне* [7: 109]. Оригінальним мікрообразом означено єднання закоханих сердець – *свій будень серця будемо творити* [7: 24], а непохитність і глибину почуттів наголошено побажаннями взаємної підтримки, відповідальності, чистоти: *Хай серце серцю сплачує борги* [7: 363]; *Нехай тендітні пальці етики / Торкнуться вам серце і вуста* [7: 391]. Як і в поетичних контекстах зі словом *душа*, у щойно наведених ілюстраціях символічна назва-метонімія подається в своєрідних предметно-логічних зв'язках, у тому словесному оточенні, у якому символ «такою мірою сплітається з конкретними речами, про які говорить поет, що й сам набуває значення майже конкретного предмета» [2: 584]. Цитована думка Л. Булаховського про мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка повністю накладається на притаманні ліриці Ліни Костенко засоби художньої виразності з естетичною трансформацією вживаних стрижневих слів у напрямку семантичного їх розвитку й розширення кола смислів їхнього сприйняття. Незвичайна з погляду літературної мови сполучуваність, різноманітна переносність, оживлення світу речей і предметів – на такій основі постають підтексти, естетичні орієнтири прочитання, внутрішні смисли, що й забезпечують високу мистецьку вартість створеного поетом.

Із численних мікроконтекстів, що засвідчують неповторність конотативних нашарувань у семантиці поетично вжитих слів, відповідних суто художніх значень у широкому спектрі їхніх смислів, наведемо, з нашого погляду, найхарактерніші. Слова, які за смислом із мовних одиниць перетворилися волею поетеси на естетично значущі елементи поезії, разом із їхніми лексичними синонімами, так само трансформованими, створюють той ідіостиль, який можна з повним правом назвати мовосвітом Ліни Костенко. У тому багатовимірному світі ліричного характеру автора все має свою логіку, своє смислове підґрунтя: *вогнем мовчання зайнялося* [7: 25]; *пожежа печалі* [7: 63]; *чиясь душа, прозора при свічі* [7: 98]; *грози пульсуюча десниця* [7: 35]; *грозою ткани ніч* [7: 35]; *втомлені громи* [7: 286]; *зорі стозорі* [7: 33]; *тиша зорі засіва* [7: 276]; *зоря зорі присвічує каганчик; невкипілі зорі* [7: 34]; *сумної зірки око золоте* [7: 37]; *[ім'я коханого] наповнить душу сонцем і печаллю* [7: 43]; *тихий сад мого подиву* [7: 92]; *Вічний саде мій без листопаду!* [7: 167]; *Болить життя* [7: 154]; *Моє життя – в скарбницю горя внесок* [7: 380]; *Десь грає ніч на скрипці самоти* [7: 45]; *холодний степ моєї самоти* [7: 184]; *шаліє любові тропічна злива – / землі і неба шалений шлюб* [7: 57]; *така любов буває раз в ніколи* [7: 6]; *гірка печаль світань* [7: 44]; *І доля десь – на відстані печалі* [7: 250]; *не белькотом надій* [7: 113]; *щастя зіткане з прощань* [7: 27]; *заворожене щастя* [7: 59]; *гріх щасливості* [7: 9] і т. ін. Іноді пряме значення слова суміщається з образним і формує прозорий символ, як у поезії, присвяченій Жанні д'Арк: *Оплакую вас, люди. Горю вогнем у вашу темноту* [7: 153]. Нерідко символіка образного слова розвивається оригінальним епітетом, як у такому контексті любовного зізнання: *Гіацинтовим сонцем сто раз над тобою зйду* [7: 62], де художнє означення сонця *гіациндове* сумішає одоративні, зорові та власне

оцінні характеристики надзвичайної сили почуття ліричної героїні. Суто особисте в образному просторі поезії Ліни Костенко звичайно набуває загальнолюдського смислу й подається у формі філософських узагальнень, як-от: *Мигтить життя в калейдоскопах Вічності* [7: 31]; *життя – страшна корида* [7: 179]; *спочити – щастя недолює* [7: 222]; *проймає тиша списами цейтноту* [7: 203]; *В садах любові царственна троянда* [7: 168] тощо. Лірична настроєність читача починається вже з окремих вагомих слів-символів, актуалізованих і здебільшого художньо трансформованих, здавалось би, невичерпною асоціативністю творчої уяви поетеси, незмінною високістю її естетичних ідеалів.

Словоперетворення в мові поезії науковці вбачають у формуванні естетизованих висловів як формантів і складників специфічних мовно-естетичних знаків національної культури. Так, С. Єрмоленко, аналізуючи мікрообрази лірики Ліни Костенко з лексемою *калина* в їх складі, зауважує про взаємодію номінації з прямим значенням (пейзаж із калиною на лузі) та образного контексту, де можливі кілька мотивацій відповідної авторської метафори. «<...> У контексті відтворення настроєвого осіннього пейзажу, – підсумовує дослідниця, – Ліна Костенко поєднує кілька символічних назв – *журавель, верба, калина*, пор. також поетичні метафори *осінні струни* [дошу] і *осінній плач калини*. Вербалізовані образи рідної природи завдяки майстерності вислову, несподіваності зіставлюваних, поєднуваних ознак набувають ваги мовно-естетичних знаків національної культури» [4: 363]. Вважаємо за доцільне саме так оцінювати результати авторських словоперетворень, на які так багата поетична мова Ліни Костенко.

Подаємо кілька спостережень над функціонуванням у творах збірки «Триста поезій» символічного образу художньої творчості, означуваного лексемою *слово*. Переважно цей образ подається в контексті високої оцінки слова і поетичного таланту взагалі як безцінного дару природи: *Слова, як сонце, сходили в мені* [7: 8]; *Поезія – це свято, як любов* [7: 117]; *букви проростають в легенди і пісні* [7: 143]; *такі густі смарагдові слова / жили в тобі і вибухали з тебе* [7: 210]; *І кожне слово на тремку вагу* [7: 340]; *засвітила слова* [7: 354]; *Я тільки у слові жила* [7: 388] і т. ін. Проте поряд мають місце застереження про знецінення слова й легковажне або й злочинне користування ним: *Страшні слова, коли вони мовчать* [7: 317]; *Ви поезія, вірші? Чи тільки слова?* [7: 81]; *Слово – прізвище думки тепер, / А частіше – її псевдонім* [7: 80]; *кажи слова легкі й порожні* [7: 25]; *забрехує слово* [7: 115]. Крім того, Ліна Костенко створює образні вислови, де словом означає сутність ставлення до власної поетичної творчості: *Я скучила за дивним зойком слова* [7: 392]; *Де ж мого слова хоч би хоч луна?* [7: 396]. Та про що б не писала поетеса, вона ніколи не втрачає з поля зору долі рідної країни (*Знову пішла Україна по колу. / Знову і знову ще раз у ніколи?!* [7: 396]) і тим самим не тільки декларує, а й стверджує свою громадянськість, свій патріотизм, відданість українському народові.

Характеристика особливостей художнього перетворення слова в ліриці Ліни Костенко, гадаємо, буде неповною без певних зауважень про

граматичну новотворчість (*жінка твоя. Але я твоїша* [7: 39]), використання трансформування фразеологічних зворотів (*сьоме небо своє пригинає собі суєта* [7: 196]), творення оксиморонних образів (*гіркий мед слави* [7: 387]), а також введення символічних назв до складу різних фігуральних засобів: повтору (*А сонце, сонце, сонце — пурпурове! — / такого ще ніколи не було* [7: 50]), антитези (*Яка між нами райдуга стояла! / Яка між нами прірва пролягла!* [7: 11]), ампліфікації (*Божевілля моє, божемилля, / богомілля моїм сльозам!* [7: 22]) та ін. Палітра авторських слововживань із видозміною семантики та смислового обсягу слова в поетичному доробку Ліни Костенко, як можна пересвідчитись і за поданими в цій статті спостереженнями, багата й різноманітна.

Дослідниця проблем художньої мови Л. Ставицька, аналізуючи питання естетики слова в українській поезії 10-30-х років ХХ сторіччя, виділила три основні лінгвопоетичні параметри слів у текстах лірики: безпосереднє зосередження поезії на слові, семантичне ускладнення та естетична актуалізація лексичної одиниці, подолання звичайного смислу слова як засіб формування й вираження поетичної ідеї [9]. У поетичній мові Ліни Костенко виразно простежуються всі три виміри естетичних трансформацій слова з метою набуття ним багатства значущих і своєрідних смислів. Базовими в смисловій структурі вживаного поетесою слова є розуміння таїни й невичерпності життя, любові, поезії.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Барт Р.** Литература и значение / Ролан Барт // Избранные работы : Семиотика. Поэтика. / пер. с фр. — М., 1989. — С. 276–296.
2. **Булаховський Л. А.** Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка / Л. А. Булаховський // Вибрані праці в п'яти томах. Т. 2: Українська мова. — К., 1977. — С. 573–593.
3. **Григорьев В. П.** О единицах художественной речи // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В. В. Виноградова. — Ленинград, 1971. — С. 384–392.
4. **Єрмоленко С. Я.** Мовно-естетичні знаки національної культури / Світлана Єрмоленко // Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. — К., 1999. — С. 358–368.
5. **Калашник В. С.** Значення і смисл поетичного слова в лінгвістичному вимірі / В. С. Калашник, М. І. Філон // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — № 910. Серія Філологія. — Вип. 60, ч. I. — Харків, 2010. — С. 643–647.
6. **Кожин В.** Литература и слово (методологические заметки) / В. Кожин // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В. В. Виноградова. — Ленинград, 1971. — С. 320–328.
7. **Костенко Л.** Триста поезій. Вибрані вірші / Ліна Костенко. — К., 2012. — 416 с.
8. **Селіванова О.** Когнітивна реконструкція поетичного твору / Олена Селіванова // Світ мови: поетика текстових структур: наук. збірник на пошану проф. А. Мойсієнка. — К. — Дрогобич, 2009. — С. 107–115.
9. **Ставицька Л. О.** Естетика слова в українській поезії 10-30-х рр. ХХ ст. / Леся Олексіївна Ставицька. — К., 2000. — 154 с.